

147. Спішыце, утварыўшы ад дзеясловаў, што ў дужках, патрэбныя дзеепрыметнікі. Суфіксы абазначце.

Спыняўся паглядзець на рунь. Спыняўся паглядзець на толькі што (*пасеяць*) жыта. На толькі што (*зжаць*) і (*змалаціць*) пшаніцу. Глядзеў, любаваўся. Бачыў людскую любоў да зямлі, да зямелькі, да зямліцы. (*Дагледзець*), (*перабраць*) у пальцах, (*ачысціць*), (*сагрэць*) не толькі сонцам, урадлівая. Я ніводнага разу не бачыў у тым краі (*зарасці*) на полі збажыны, не бачыў (*прыпляскаць*) дажджом і (*пабялець*) або (*пачарнець*) пракосаў ні на полі, ні на лузе (*Паводле Ф. Янкоўскага*).

§ 25. Поўная і кароткая формы дзеепрыметніка

148. Параўнайце дзеепрыметнікі ў левым слупку (поўная форма) з дзеепрыметнікамі ў правым слупку (кароткая форма). Якія дзеепрыметнікі не маюць кароткай формы?

Я без цяжкасцей расказаў вывучан**ы** верш.

Мне спадабалася прачытан**ая** кніга.

Я не змог здаць напісан**ае** ўчора сачыненне.

Выканан**ыя** звечара заданні ляжалі на стале.

Верш вывучан**ы** за паўгадзіны.

Новая кніга прачытан**ая** мной за вечар.

Сачыненне напісан**ая** на актуальную тэму.

Заданні выканан**ы** мною паспяхова.

Пастаўце пытанні да выдзеленых слоў. У ролі якога члена сказа выступаюць поўныя дзеепрыметнікі; кароткія дзеепрыметнікі? Якія канчаткі яны маюць?

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу з суфіксамі **-н-**, **-ен-**, **-ан-**, **-т-** у беларускай мове могуць мець поўную і кароткую формы.

Дзеепрыметнікі мужчынскага роду маюць толькі поўную форму з канчаткам **-ы**: (*урок*) вывучан**ы**, (*дом*) пабудаван**ы**.

Кароткая форма тыпу (*урок*) *вывучан*, (*дом*) *пабудаван* і пад. хоць і сустракаецца часам у літаратуры і публіцыстыцы, але не ўласцівая сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Кароткія дзеепрыметнікі не скланяюцца. Яны змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — па родах.

Кароткія дзеепрыметнікі ў сказе выступаюць звычайна ў ролі выказніка: Урокі вывучаны. Ніва зжата.

Звярніце ўвагу!

У ролі выказніка могуць выступаць і поўныя дзеепрыметнікі, калі яны стаяць пасля назоўніка: Урокі вывучаныя. Ніва зжатая.

149. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку?

Музеі Ільянскай школы сталі народнымі

Гісторыка-краязнаўчаму музею «Ільянскія далягляды» і музею «Вілейшчына літаратурная» Ільянскай сярэдняй школы імя Адама Грымаця ў 2010 годзе прысвоена званне народных.

Гісторыка-краязнаўчы музей быў заснаваны ў маі 1995 года. У экспазіцыі прадстаўлена гісторыя мястэчка Ілья і суседніх вёсак. Таксама ў музеі адлюстравана гісторыя Ільянскай школы.

Як установа адукацыі яна існуе з 1862 года, у 2012-м адзначыла сваё 150-годдзе. Для прайгравання гукавых носбітаў у гісторыка-краязнаўчым музеі «Ільянскія далягляды» ёсць дзеючыя кінапраектар, патэфоны, прайгравальнікі вінілавых дыскаў, бабінныя і касетныя магнітафоны і інш.

Другі школьны музей — «Вілейшчына літаратурная» — быў заснаваны ў 1992 годзе. У літаратурным музеі сабраны матэрыял пра ўсіх літаратараў, публіцыстаў, якім-небудзь чынам звязаных не толькі з ільянскай зямлёй, але і ўсёй Вілейшчынай.

Да дзейнасці абодвух музеяў далучаны вучні Ільянскай школы. Яны пішуць навуковыя працы, праводзяць даследаванні, удзельнічаюць у розных рэспубліканскіх і міжнародных конкурсах, канферэнцыях (*Паводле В. Рудніцкай*).

Назавіце дзеепрыметнікі, ужытыя ў тэксце. Вызначце іх форму.

Выпішыце з тэксту сказ, у якім ёсць дзве поўныя формы дзеепрыметніка.

Якім членам сказа яны з'яўляюцца?

- Раствлумачце правапіс вялікай літары ў тэксце.

Разгледзьце фотаздымак. Як вы думаеце, у якім з двух апісаных у тэксце музеяў ён можа знаходзіцца? Сваю думку абгрунтуйце.

150. Замяніце поўныя формы дзеепрыметнікаў кароткімі. Запішыце іх, вызначце род і лік.

У з о р: *чыста вымытая падлога* — *падлога чыста вымыта* (адз. л., ж. р.).

Абсаджаная ліпамі дарога, выпадкова знойдзеныя малюнкi, асветленая сонцам алея, абгорнуты сшытак, адчыненае акно, густа засеяныя палеткі, пераробленае заданне, добра вымытае адзенне, закончаны раман.

Якія дзеепрыметнікі не маюць кароткай формы?

151. Прачытайце і адгадайце загадкі. Раствлумачце правапіс прапушчаных літар. Вызначце форму дзеепрыметнікаў. Выпішыце загадку, у якой дзеепрыметнікі маюць поўную форму.

Загадкі з роднай хаткі

1. Тысячы брацікаў зв..заны, адным по..сам падпяра́заны.

2. Ходзіць пані па камор.., лычкам падвязаная.

3. У лес.. выразана, гла..ка вычасана, ажно заліваецца, як называецца?

4. Не куст, а з лісточкамі, не кашуля, а паш..та.

5. Разаслана пасцілка, на пасцілцы рас..ыпаны сярэбраны пясочак, а пасярэ..іне — залаты кружочак.

6. Вісіць сіта не рукамі звіта.

152. Прачытайце прытчу. У чым яе павучальны сэнс?

Прытча

Адзін чалавек, які ўцалеў пасля караблекрушэння, быў выкінуты хваляй на бязлюдны востраў. Штодня ён узіраўся ўдалачынь і чакаў, што міма праплыве які-небудзь карабель і выратуе яго.

Але дні ішлі, а гарызонт быў пусты. Чалавек вырашыў збудаваць сабе невялікі шалаш з уцалелага ад карабля бярэвення, каб абараніцца ад дажджу і звяроў.

Аднойчы ён вярнуўся пасля пошукаў ежы і ўбачыў шалаш, ахутаны полымем. Дым уздымаўся слупам да самага неба. Разам з шалашом былі страчаны ўсе яго запасы. Чалавек застаўся ні з чым. Ахоплены адчаем, ён чакаў смерці.

А раніцай наступнага дня яго пабудзіў карабельны гудок.

— Як вы даведаліся, што я тут? — спытаў чалавек у матросаў.

— Мы ўбачылі твой дымавы сігнал, — адказалі яны.

Памятай чалавек: калі раптам твой маленькі шалаш згарыць дашчэнту, гэта можа быць сігналам для твайго выратавання (*Паводле Н. Капцавай*).

Назавіце дзеепрыметнікі, ужытыя ў тэксце. Вызначце іх форму, лік і род. Выпішыце сказы з кароткімі дзеепрыметнікамі, падкрэсліце іх як члены сказа.

Пракаменціруйце афармленне дыялогу.

153. Раскажыце пра асаблівасці ўжывання кароткіх дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (у параўнанні з рускай мовай). Пацвердзіце свой адказ прыкладамі.

154. Замяніце дзеясловы кароткімі дзеепрыметнікамі. Перабудуйце сказы так, каб дапаўненне стала дзейнікам.

У з о р: *Вучань напісаў сачыненне.* — *Сачыненне напісана вучнем.*

1. Настаўнік праверыў сшыткі.
2. Хлебаробы засеялі поле.
3. Бацькі падрыхтавалі падарункі да дня нараджэння дзяцей.
4. Мастак напісаў новую карціну.
5. Снег замёў усё наваколле.
6. Вучні ўпрыгожылі к Новаму году елачку.

155. Запішыце словы пад дыктоўку. Абазначце суфіксы.

Ужыты, парушаны, выпісаны, прачытана, закладзена, утворана, заменена, прыдуманая, звіта, забыты, разведзена, праскланяна, абазначана, накручаны, прыдуманы, запісана.

156. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з дзеепрыметнікамі (поўнымі і кароткімі).

Студзень

Надышоў самы халодны месяц у годзе. Нездарма называюць яго студзень.

Трашчыць мароз. Рэкі і азёры скаваны лёдам. Наваколле засыпана снегам.

Спяць у лесе, нібы зачараваныя, асілкі дубы. Згінаюцца пад цяжарам снегу стройныя, тонкія красуні бярозы.

Ціха і маўкліва ў заснежаным лесе. Толькі стук дзятла парушае цішыню і спакой марознага дня (*В. Вольскі*).

Падкрэсліце кароткія дзеепрыметнікі як члены сказа. Абазначце ў іх канчаткі, укажыце род, лік.

157. Запішыце прыказкі, утварыўшы ад дзеясловаў, што ў дужках, кароткія дзеепрыметнікі. Падкрэсліце іх як члены сказа.

1. Шчыра (*сказаць*) як (*звязаць*). 2. Да чыстай крыніцы сцежка (*утаптаць*). 3. Што (*напісаць*) пяром, таго не вырубіш тапаром. 4. Лёгка (*нажыць*), лёгка (*пражыць*). 5. Чужая старана тугою (*араць*), слёзкамi (*засяваць*).

§ 26. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове

158. Прачытайце. Перакажыце змест блізка да тэксту.

У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу. Мы звычайна гаворым (і пішам): *сады, якія пышна цвітуць* (а не *пышна цвітучыя сады*), *краіны, што сталі на*

шлях развіцця (а не развіваючыся краіны), кнігі, якія чытаюць з задавальненнем (а не чытаемыя з задавальненнем кнігі), і г. д.

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу выкарыстоўваюцца ў беларускай мове звычайна ў складзе ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *рухаючая сіла, кіруючая роля, вісячы замок* і некаторыя іншыя.

У беларускай літаратурнай мове не ўжываюцца формы зваротных дзеепрыметнікаў.

Беларуская мова мае сістэму сродкаў, якія выкарыстоўваюцца для замены не ўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў, у прыватнасці з рускай.

159. Прачытайце тэкст. Параўнайце сказы ў арыгінале і перакладзе. Вызначце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў на беларускую мову, параўнайце іхсэнсаваю і стылістычную адпаведнасць.

Найбольш пашыранымі спосабамі перадачы не ўласцівых беларускай мове форм дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы на беларускую з'яўляюцца:

даданыя часткі складаных сказаў: *Судебным следователем Иван Ильич был таким же [...] приличным, умеющим отделять служебные обязанности от частной жизни* (Л. Толстой). — *Иван Ильич быў гэтакім жа прыстойным судовым следчым, які ўмеў аддзяляць службовыя абавязкі ад прыватнага жыцця* (Пер. Л. Салаўя);

прыметнікі: *[...] глядела в окна слепая тёмная ночь, готовая посинеть от приближающегося рассвета* (Н. Гоголь). — *[...] у вокны глядзела сляная цёмная ноч, гатовая пасінець ад блізкага світанку* (Пер. П. Місько);

дзеясловы: *Поутру из дверей выпорхнула дама, сопровождаемая лакеем* (Н. Гоголь). — *Раніцаю з дзвярэй выпырхнула дама, яе суправаджаў лакей* (Пер. П. Місько);

дзеяпрыслоўі: — *Стучит кто-то?* — *сказал остановившийся Чуб* (Н. Гоголь). — *Стукае нехта?* — *сказаў Чуб, спыніўшыся* (Пер. М. Лужаніна).

160. Параўнайце тэкст на рускай мове і яго пераклад на беларускую мову. Звярніце ўвагу на выдзеленыя словы і спалучэнні слоў. Зрабіце вывад, чаму ў беларускім тэксце дзеепрыметнікі перадаюцца рознымі спосабамі.

Звуковой язык возник как спутник и союзник трудовой деятельности человека. Вместе с трудом он стал **движущей** силой, **развивавшей** человеческое мышление. Закрепление и накопление общественного опыта, передача его **последующим** поколениям стали возможны лишь с помощью языка.

Чем сложнее становилось человеческое общество, тем сложнее и богаче становился его язык. В первобытном обществе люди могли обходиться немногими словами, **выражавшими** основные понятия, **относившиеся** к их пока ещё примитивной деятельности. Человек гомеровских времён должен был обладать весьма богатым словарём, чтобы объясниться со своими одноплеменниками в необычайно **усложнившихся** условиях развитого родового общества (С. Наровчатов).

Гукавая мова ўзнікла як спадарожнік і саюзнік працоўнай дзейнасці чалавека. Разам з працай яна стала **рухаючай** сілай, **якая развівала** чалавечае мысленне. Замацаванне і назапашванне грамадскага вопыту, перадача яго **наступным** пакаленням сталі магчымымі толькі з дапамогай мовы.

Чым больш складаным станавілася чалавечае грамадства, тым больш складанай і багатай станавілася яго мова. У першабытным грамадстве людзі маглі абыходзіцца нешматлікімі словамі, **якія перадавалі** асноўныя паняцці, **што мелі адносінны** да іх пакуль яшчэ прымітыўнай дзейнасці. Чалавек гамераўскага часу павінен быў валодаць даволі багатым слоўнікам, каб паразумецца са сваімі аднапляменнікамі ў незвычайна **ўскладненых** абставінах развітога радавога грамадства.

161. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Выдзеленыя дзеепрыметнікі замяніце іншымі моўнымі сродкамі (паспрабуйце зрабіць гэта некалькімі спосабамі).

1. Живут они на чердаке пятиэтажного дома, **пахнущего** каменным углём. 2. — Продай лучше собаку! — весело и громко крикнул молодой капитан парохода, без дела **стоявший** на своей

вышке. 3. Сквозь шум метели слышались из сеней топот **обываемых** от снега ног, хлопанье дверей. 4. Вот с одного из косого-ров ещё раз показалась далеко на горизонте низким **синеющим** силуэтом станция. 5. **Разбежавшийся** пароход с мягким стуком ударился в тускло **освещённую** пристань (И. Бунин).

162. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту, адзначце характэрныя для гэтага стылю моўныя сродкі. Зрабіце пісьмовы пераклад тэксту на беларускую мову. Падрэсліце дзеепрыметнікі і дзеепрыметнікавыя звароты як члены сказа.

Учитель Иваницкий, человек молодой, но необыкновенно серьёзный, идёт, чтобы ещё раз повидаться с Таганком.

Древен он, как говорят в Козельщине: ему сто восемь, он знаменитость.

Учителя волнуют странные мысли: подумать только — при Таганке прошёл один из самых замечательных веков! Сколько было за этот век переворотов, открытий, войн, сколько жило, славилось и умерло великих людей! А он никогда понятия не имел обо всём этом. И сидит он так смиренно, так неподвижно. Опустил плечи, сложил на худых коленях чёрные, высушенные за столетие руки, перекрестил искривлённые работой пальцы. Из-под надвинутой шапки видны концы редких бровей, устало приподнятых. Выцветшие глаза ничего не выражают. Он, этот столетний человек, ещё слышит, видит, помнит всё, что нужно сделать по дому, знает, где что лежит... И всё же он в забытьи, в мире своих далёких воспоминаний (И. Бунин).

Слоўнік

замечательный — *надзвычайны, выдатны, слаўны*
сделать по дому — *зрабіць па гаспадарцы*
славиться — *славіцца*
смиренно — *пакорна, пакорліва; ціха, ціхмяна*
странный — *дзіўны*

З якой мэтай аўтар звяртаецца да апісання знешнасці свайго героя? На якіх дэталях ён засяроджвае нашу ўвагу? З якой мэтай? Якія моўныя сродкі выкарыстоўвае аўтар у мастацкім апісанні знешнасці старога?

Якую ролю ў апісанні выконваюць дзеепрыметнікі?